

ÁEIN-E HOKMRANI (Scientific Journal on The Islamic Governance)
Vol.2 / No.4 / Autumn & Winter 2024
ISSN: 2980-7880
<https://aeinehokmrani.iict.ac.ir>

The Role of the Clergy in Shaping the Discourse of Just Governance in the Islamic Republic of Iran: Emphasis on the Thoughts and Ideas of Ayatollah Khamenei

Gholam Reza Behrouzi Lak

Professor, Department of Political Studies, Baqir al-Olum University, Qom, I.R.Iran.

Email: blak@bou.ac.ir

Reza Kafili

PhD in Political Studies, Faculty of Historical, Political and Regional Studies, Baqir-ul-Ulum University, Qom, I.R.Iran (Corresponding Author)

Email: kafili.ir@yahoo.com

Citation

Behrouzi Lak, G. R & Kafili, R. (2024). The Role of the Clergy in Shaping the Discourse of Just Governance in the Islamic Republic of Iran: Emphasis on the Thoughts and Ideas of Ayatollah Khamenei, *Aeine Hokmrani*, 2 (4). 181-210
 [10.22034/ah.2025.2057969.1036](https://doi.org/10.22034/ah.2025.2057969.1036)

Type of Article: Reserch Article

Received: 22 July 2024

Revised: 30 October 2024

Accepted: 11 December 2024

Publish Online: 21 December 2024

Abstract

Just governance is among the fundamental ideals of the Islamic Revolution, and one of the key factors in achieving it is discourse formation and the role of the actors involved. This study aims to examine the role of the clergy in shaping the discourse of just governance in the Islamic Republic of Iran and seeks to answer the following question: "Based on the thoughts and ideas of Ayatollah Khamenei, what role does the clergy play in shaping the discourse of just governance in the Islamic Republic of Iran. The present study was conducted using a descriptive-analytical approach, relying on library and documentary sources. The findings indicate that the clergy play a role in shaping the discourse of just governance through four main groups (educational and research instructors in the seminaries, Friday prayer leaders and representatives of the Supreme Leader, members of the Assembly of Experts and prominent clerics, as well as seminary students and religious preachers) and employ three approaches—verbal, written, and behavioral—in their discourse-shaping activities. Each of these groups, according to their positions and capacities, utilize tools such as official platforms, media outlets, scholarly productions, and public engagement to explain and promote the concepts of Islamic justice. The findings indicate that successful discourse-shaping of just governance requires coordination among the various groups of the clergy, as well as the alignment of their verbal, written, and behavioral practices with the just governance, which can contribute to the consolidation of this discourse, strengthen the foundations of the Islamic system, and advance the ideals of the Islamic Revolution.

Keywords

Just Governance, Discourse Formation, Clergy, Islamic Republic of Iran.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دوفصلنامه علمی پژوهشی در حوزه حکمرانی اسلامی
سال دوم / شماره ۴ / پاییز و زمستان ۱۴۰۳
ISSN: 2980-7880
<https://aeinehokmrani.iict.ac.ir>

نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای

غلامرضا بهروزی لک

استاد گروه مطالعات سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم، قم، جمهوری اسلامی ایران

Email: blak@bou.ac.ir

رضا کفیلی

دکتری مطالعات سیاسی، دانشکده مطالعات تاریخی، سیاسی و منطقه‌ای، دانشگاه باقرالعلوم، قم، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول)

Email: kafili.ir@yahoo.com

استناد به این مقاله:

بهروزی لک، غلامرضا و کفیلی، رضا (۱۴۰۳)، نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، نشریه آیین حکمرانی، ۲ (۴)، ۱۸۱-۲۱۰
doi: [10.22034/ah.2025.2057969.1036](https://doi.org/10.22034/ah.2025.2057969.1036)

نوع مقاله: پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۱
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۰۹
تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

چکیده

حکمرانی عادلانه، از جمله آرمان‌های اصیل انقلاب اسلامی است که یکی از عوامل تحقق آن، گفتمان‌سازی و نقش عوامل دخیل در آن می‌باشد. این پژوهش، با هدف بررسی نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران انجام شده و به دنبال پاسخ به این پرسش است: «بر اساس آرا و اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای، روحانیت چه نقشی در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران دارد؟». پژوهش پیش رو با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که روحانیت در چهار گروه اصلی (اساتید آموزشی و پژوهشی حوزه علمیه، ائمه جمعه و نمایندگان ولی‌فقیه، نمایندگان خبرگان و روحانیون سرشناس، طلاب و مبلغین دینی)، از طریق سه رویکرد گفتاری، نوشتاری و رفتاری در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه، نقش آفرینی می‌کنند. هر یک از این گروه‌ها، با توجه به جایگاه و ظرفیت‌های خود، با استفاده از ابزارهایی چون تریبون‌های رسمی، رسانه‌ها، تولیدات علمی و حضور در میان مردم، به تبیین و ترویج مفاهیم عدالت اسلامی می‌پردازند. دستاوردهای پژوهش نشانگر آن است که موفقیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه، نیازمند هماهنگی میان گروه‌های مختلف روحانیت و انطباق گفتار، نوشتار و رفتار آنها با موضوع مدنظر (حکمرانی عادلانه) است که می‌تواند به گفتمان‌سازی آن و تقویت پایه‌های نظام اسلامی و تحقق آرمان‌های انقلاب بینجامد.

واژگان کلیدی

حکمرانی عادلانه، گفتمان‌سازی، روحانیت، جمهوری اسلامی ایران.

مقدمه

در عصر کنونی، جوامع بشری با چالش‌های گوناگونی در عرصه حکمرانی روبه‌رو هستند که از جمله مهم‌ترین آن‌ها، مسئله عدالت و تحقق حکمرانی عادلانه است. این موضوع به دغدغه‌ای اساسی برای نظام‌های سیاسی تبدیل شده است؛ زیرا عدالت، پایه‌ای برای توسعه پایدار و مشروعیت‌بخشی به حاکمیت‌هاست. نظام جمهوری اسلامی ایران، به‌عنوان نظامی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی، از بدو تأسیس، تحقق عدالت را آرمان محوری خود قرار داده است. با این حال گذار به وضعیت مطلوب در حوزه حکمرانی عادلانه، نیازمند سازوکارهای مؤثری است که گفتمان‌سازی از مهم‌ترین آن‌هاست.

حکمرانی، فرایندی برای مدیریت و اداره جامعه از طریق مشارکت نهادهای دولتی و غیردولتی است. این مفهوم، بر نقش نهادهای مدنی در تصمیم‌گیری و اجرای سیاست‌ها تأکید دارد. در ایران، روحانیت به‌عنوان یک نهاد مردمی و مرجع، جایگاه ویژه‌ای در این فرایند دارد. این نهاد، با پشتوانه تاریخی و معنوی خود، نه تنها در هدایت افکار عمومی، بلکه در مشارکت فعال در ساختارهای حکمرانی اثرگذار است. روحانیت، با ارتباط نزدیک با مردم، می‌تواند در تحقق حکمرانی عادلانه نقش آفرینی کند.

گفتمان‌سازی، فرایندی نظام‌مند برای جهت‌دهی به افکار عمومی و نهادینه‌سازی ارزش‌هاست که نقش کلیدی در تحولات اجتماعی و سیاسی دارد. این فرایند نیازمند مشارکت نخبگان و گروه‌های مرجع است. در ایران، روحانیت به‌عنوان یک نهاد مردمی تأثیرگذار، از ظرفیت‌های منحصر به فردی برای گفتمان‌سازی برخوردار است. این گروه، با تکیه بر اعتبار علمی و معنوی، می‌تواند مفاهیم حکمرانی عادلانه را ترویج داده و مشارکت مردمی را در اداره جامعه تقویت کند.

آیت‌الله خامنه‌ای، در تبیین الگوی گفتمان‌سازی، بر نقش نخبگان و خواص جامعه تأکید دارند. از دیدگاه ایشان، این فرایند باید به‌وسیله افراد صاحب‌نفوذ هدایت شود تا در ذهنیت عمومی نفوذ کند. این نگاه، جایگاه روحانیت را برجسته می‌کند. روحانیت، با حضور گسترده در جامعه، می‌تواند به‌عنوان نیروی پیش‌برنده در گفتمان‌سازی عمل کرده و پیوند میان

نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه ...

حاکمیت و مردم را تقویت کند.

پژوهش پیش رو با رویکرد توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی با هدف تبیین نقش روحانیت به عنوان نهاد مردمی در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در ایران و با تأکید بر آرای آیت‌الله خامنه‌ای انجام شده است. تلاش می‌شود مؤلفه‌های گفتمان‌سازی در اندیشه ایشان شناسایی شده و نقش روحانیت در بهره‌گیری از این مؤلفه‌ها و ظرفیت‌های موجود و بالقوه آنها بررسی شود. همچنین، راهکارهای عملیاتی برای تحقق حکمرانی عادلانه و تقویت مشارکت نهادهای مدنی ارائه می‌شود. پرسش اصلی پژوهش این است که روحانیت چگونه می‌تواند در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه نقش‌آفرینی کند؟

فرضیه تحقیق، مبتنی بر این است که نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه از چند منظر قابل تحلیل است: نخست، جایگاه تاریخی و اجتماعی روحانیت در مرجع بودن و شکل‌دهی به باورهای جامعه؛ دوم، آشنایی عمیق آنها با مبانی اسلامی عدالت و حکمرانی؛ سوم، حضور فعال در بطن جامعه که زمینه گفتمان‌سازی فراگیر را فراهم می‌کند.

مرور پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که هرچند مطالعات گوناگونی در حوزه گفتمان‌سازی و حکمرانی عادلانه انجام شده است، اما پژوهشی که به‌طور خاص، به نقش روحانیت به‌عنوان یک نهاد مردمی در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه با تأکید بر اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای پردازد، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در این زمینه، می‌توان به رساله دکتری رضا کفیلی با عنوان «سازوکار نقش‌آفرینی نخبگان در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران» اشاره کرد که در دانشگاه باقرالعلوم دفاع شده و به بررسی نقش نخبگان در گفتمان‌سازی، با استفاده از الگوی گفتمان‌سازی از دیدگاه رهبری پرداخته است (ر.ک به: کفیلی، ۱۴۰۳). همچنین، رساله رقیه رجبی با عنوان «جریان گفتمان‌سازی قرآن در جهت مبارزه با نفاق» در دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل (ر.ک به: رجبی، ۱۳۹۶) به تبیین فرایند گفتمان‌سازی تدریجی قرآن در مقابله با انحرافات پرداخته است.

همچنین مقاله خندقی و جعفری‌نیا با عنوان «چگونگی گفتمان‌سازی "نظریه ولایت فقیه در محتوای برنامه‌های درسی نظام آموزش و پرورش" (خندقی و جعفری‌نیا، ۱۳۹۳، ص ۱۳۹-

۱۵۷) و مقاله صادقی نیری و میری اقدم با عنوان «شیوه‌های گفت‌وگوهای «گفتمان‌سازی قرآن و سنت» در ارتباط با تکریم شخصیت زنان» هم به جنبه‌های مختلف گفتمان‌سازی پرداخته‌اند (صادقی نیری و میری اقدم، ۱۳۹۸، ص ۱۳۳-۱۶۰). با این حال، هیچ‌یک از این آثار به‌طور خاص به نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه، با تأکید بر جایگاه آن به‌عنوان یک نهاد مردمی پرداخته‌اند. از این‌رو این پژوهش می‌تواند خلأ موجود در این زمینه را پر کرده و چهارچوبی نظری و عملیاتی برای نقش‌آفرینی روحانیت ارائه دهد.

۱. مفاهیم پژوهش

۱-۱. نقش‌آفرینی

«نقش»، از مفاهیمی است که در روان‌شناسی اجتماعی استفاده شده و «به رفتاری اطلاق می‌شود که دیگران از فردی که پایگاه معینی را احراز کرده است، انتظار دارند» (کونن، ۱۳۷۶، ص ۸۰). «نقش، در بردارنده نگرش‌ها، ارزش‌ها و رفتاری است که از سوی جامعه به فرد یا افرادی که این پایگاه را اشغال می‌کنند، داده می‌شود» (کوزر و روزنبرگ، ۱۳۹۳، ص ۲۷۱). نقش‌آفرینی، مفهومی کلیدی در علوم اجتماعی است که به رفتارها و فعالیت‌های افراد در موقعیت‌های اجتماعی اشاره دارد. این مفهوم که بر پایه تعاملات اجتماعی و انتظارات فرهنگی شکل می‌گیرد، دارای سه جنبه اصلی است: الف) جنبه اجتماعی که به تعاملات و تأثیرگذاری افراد بر یکدیگر مربوط می‌شود؛ ب) جنبه سیاسی که به نقش‌نخبگان در شکل‌دهی گفتمان‌ها می‌پردازد؛ ج) جنبه فرهنگی که به تأثیرگذاری بر ارزش‌ها و نگرش‌های جامعه اشاره دارد. هدف این پژوهش، بررسی نقش‌آفرینی روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران است.

در جامعه‌شناسی، دو نوع نقش اجتماعی برای انسان متصور است:

۱. نقش محقق: به نقشی گفته می‌شود که فرد به‌واسطه تلاش، انتخاب و کوشش شخصی خود به آن دست می‌یابد. این نقش‌ها به‌طور معمول نتیجه تحصیلات، مهارت‌ها یا تصمیمات آگاهانه فرد هستند. این نقش‌ها بیشتر با هویت شخصی و اهداف فرد

نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه ...

هم‌خوانی دارند؛

۲. نقش محول: به نقشی گفته می‌شود که فرد بدون انتخاب یا اراده شخصی، به آن ملزم می‌شود. این نقش‌ها بیشتر از طریق تولد، جنسیت یا جایگاه اجتماعی، به فرد تحمیل می‌شوند (کوئن، ۱۳۷۶، ص ۸۶).

این پژوهش، به دنبال تبیین نقش محول روحانیت است که به واسطه جایگاه اجتماعی آنان در جامعه، می‌توانند در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران نقش‌آفرینی کنند.

۱-۲. گفتمان‌سازی

گفتمان، معانی گوناگونی دارد که به‌عنوان اشتراک لفظی میان اندیشمندان غربی و اندیشمندان اسلامی مطرح می‌شود. نظریه گفتمان، نخست به‌وسیله سوسور در زبان‌شناسی مطرح شد (حقیقت، ۱۳۹۴، ص ۴۵۷). تفاوت اصلی تحلیل گفتمان با زبان‌شناسی سنتی، توجه به عوامل بیرون از متن، مانند بافت فرهنگی، سیاسی و اجتماعی است (فرکلاف، ۱۳۹۰، ص ۸). لاکلا و موفه، این نظریه را به حوزه فرهنگ، اجتماع و سیاست گسترش دادند و مفهوم «مفصل‌بندی» را معرفی کردند که رابطه‌ای میان عناصر مختلف ایجاد کرده و هویت جدیدی به آنها می‌بخشد (تاجیک، ۱۳۷۹، ص ۴۶). میشل فوکو، گفتمان را ترکیبی از گفتار و نوشتار می‌داند که جایگزین ایدئولوژی شده و به درک ما از واقعیت معنا می‌دهد (تاجیک، ۱۳۸۵، ص ۲۶۲).

در این پژوهش، گفتمان به‌مثابه فرایندی در نظر گرفته می‌شود که بتواند یک معرفت، موضوع یا مؤلفه‌ای را در جامعه به‌اندازه‌ای گسترش دهد که اذهان عمومی و افکار مردم به آن سمت هدایت شوند. اگر آن معرفت یا موضوع، مبتنی بر فرهنگ و اعتقادات عموم جامعه باشد، گفتمان مثبت ایجاد می‌شود و اگر مبتنی بر فرهنگ و اعتقادات وارداتی باشد، گفتمان منفی ایجاد می‌کند. رهبری در تعریف گفتمان می‌فرمایند:

گفتمان یعنی باور عمومی؛ یعنی آن چیزی که به‌صورت یک سخن مورد قبول عموم تلقی

بشود، مردم به آن توجه داشته باشند.^۱ با روشن شدن معنای گفتمان از دیدگاه اندیشمندان غربی و مقایسه آن با اندیشه خامنه‌ای، روشن می‌شود که تفاوت‌های فرهنگی و فلسفی میان دو حوزه فکری وجود دارد. مراد پژوهش پیش رو از واژه گفتمان، معنای مد نظر آیت‌الله خامنه‌ای است، نه مفهومی که اندیشمندان غربی در این باره مطرح کرده‌اند. بنابراین گفتمان در این پژوهش، با گفتمان مد نظر در اندیشه غربی، تنها دارای اشتراک لفظی است.

۱-۳. حکمرانی عادلانه

واژه حکمرانی در لغت به معنی «عمل و شغل حکمران، فرماندهی، حکومت» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۶، ص ۸۰۴۸، ذیل واژه آمده است و در اصطلاح به «اعمال حساب‌شده قدرت و هم‌افزایی بازیگران مختلف با محوریت حکومت برای پیاده‌سازی قانون از طریق شکل‌گیری زنجیره‌ای از سیاست‌ها، راهبردها، قواعد، فرایندها، روش‌ها، ابزارها، نهادها، دستگاه‌ها و برنامه‌ها اطلاق می‌شود» (غلامی، ۱۳۹۹، ص ۱۴).

مفهوم حکمرانی در دهه‌های اخیر، تحول چشمگیری داشته و به یکی از مباحث کلیدی در حوزه مدیریت عمومی و علوم سیاسی تبدیل شده است. این مفهوم – که فراتر از حکومت‌داری سنتی است – دربرگیرنده تعامل پیچیده میان بخش‌های گوناگون جامعه، از جمله دولت، بخش خصوصی و جامعه مدنی می‌باشد.

در مسیر تکامل مفهومی حکمرانی، رویکردهای متعددی شکل گرفته است. بانک جهانی به عنوان یکی از پیشگامان این حوزه، تعریفی از حکمرانی ارائه کرده که سه جنبه اساسی دارد: ۱. فرایند انتخاب و نظارت بر صاحبان قدرت؛ ۲. ظرفیت مدیریت منابع و اجرای سیاست‌های مؤثر؛ ۳. احترام به نهادها و تعاملات میان دولت و شهروندان (دانیل و دیگران، ۱۳۷۸، ص ۴۵).

۱. بیانات رهبری در دیدار با اқشار مختلف مردم، در تاریخ ۱۳۹۲/۱۲/۱۵. آدرس:

نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه ...

در دیدگاه معاصر، حکمرانی به‌عنوان مفهومی چندوجهی شناخته می‌شود. پییر و پیترز، حکمرانی را فرایند راهبری جامعه و اقتصاد به‌سوی اهداف مشخص می‌دانند (جان و گای، ۱۳۹۷، ص ۸۳). این دیدگاه بر اهمیت تعامل میان بازیگران مختلف و هماهنگی در سطوح گوناگون تأکید دارد. در این زمینه بویر بر این باور است که حکمرانی، فراتر از مفهوم سنتی حکومت است و شامل هرگونه الگوی فرمانروایی هماهنگ می‌شود که مشارکت فعال تمام ذی‌نفعان را در بر می‌گیرد (رابرت، ۱۳۹۵، ص ۱۲۷). سالامون، پنج کارکرد اصلی برای حکمرانی بر می‌شمرد: ۱. خط‌مشی‌گذاری؛ ۲. تنظیم‌گری؛ ۳. بازتوزیع؛ ۴. تسهیل‌گری؛ ۵. تأمین و ارائه خدمات عمومی (سالامون، ۱۳۹۶، ص ۹۲).

در تعریف نهایی حکمرانی می‌توان گفت: «فرایند راهبری تعامل نظام‌مند کنشگران (حکومتی / غیرحکومتی)، در یک قلمرو (فراملی / ملی و فروملی)، از طریق خط‌مشی‌گذاری و تنظیم‌گری (و بازتوزیع) برای تسهیل‌گری و ارائه خدمات (عمومی)، به منظور تحقق اهداف جمعی (مشترک بین کنشگران حکومتی و غیرحکومتی) با اعمال قدرت مشروع در چهارچوب آرمان‌ها و ارزش‌های آن قلمرو است» (عالی و دیگران، ۱۴۰۳، ص ۸۲).

باتوجه به تفاوت مبانی، اهداف و آرمان‌های جوامع گوناگون، نحوه حکمرانی در هر جامعه‌ای متفاوت است. در جوامع اسلامی - به‌ویژه در نظام جمهوری اسلامی ایران - بر اساس آرمان‌ها و ارزش‌های اسلامی، عدالت به‌عنوان هدف نهایی حکمرانی مطرح است و سایر اهداف مانند رفاه و امنیت، ابزارهایی برای دستیابی به این آرمان بنیادین شمرده می‌شوند. این هدف و آرمان جمعی، از طریق تعامل نظام‌مند میان کنشگران مختلف (مانند دولت، روحانیت، جامعه مدنی و بخش خصوصی) دنبال می‌شود که در این پژوهش، نقش روحانیت در گفتمان‌سازی برای تبیین و ترویج مفاهیم عدالت اسلامی برجسته شده است.

باتوجه به تعریف پیش‌گفته، مراد از «حکمرانی عادلانه»، غیر از «حکومت عادلانه» است. حکمرانی، مفهومی گسترده‌تر و چندوجهی است که فراتر از نهادهای رسمی دولت عمل می‌کند. حکمرانی، شامل تعامل نظام‌مند میان کنشگران حکومتی (دولت و نهادهای رسمی) و غیرحکومتی (جامعه مدنی، بخش خصوصی و شهروندان) است، اما حکومت،

مفهومی محدودتر است که بیشتر به نهادهای رسمی قدرت (دولت و ساختارهای سیاسی) اشاره دارد. حکومت، به‌عنوان یک «نهاد» یا «ساختار» شناخته می‌شود که وظیفه اعمال قدرت و مدیریت امور جامعه را از طریق ابزارهای قانونی و اجرایی برعهده دارد.

۲. مباحث نظری مربوطه به مسئله

۲-۱. روش پژوهش

پژوهش پیش رو از نظر ماهیت، پژوهشی کیفی است که با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده و از نظر هدف، پژوهشی بنیادی - کاربردی شمرده می‌شود. گردآوری داده‌ها، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است. در این راستا از کتب، مقالات علمی، سخنرانی‌ها و بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، اسناد بالادستی نظام جمهوری اسلامی ایران و پایگاه‌های اطلاع‌رسانی معتبر استفاده شده است.

۲-۲. چهارچوب نظری

این پژوهش از چهارچوب نظری «الگوی گفتمان‌سازی در اندیشه سیاسی مقام معظم رهبری» (بهریزی لک و کفیلی، ۱۴۰۳، ص ۶۶-۱۰۹) بهره گرفته است. این الگو که با روش تحلیل مضمونی از بیانات و مکتوبات مقام معظم رهبری استخراج شده است، بستری مفهومی فراهم می‌سازد تا نحوه تکوین، توسعه و تثبیت گفتمان‌ها در نظام سیاسی جمهوری اسلامی ایران به‌دقت مورد واکاوی قرار گیرد. یکی از ابعاد و مؤلفه‌های حاکم بر فرایند گفتمان‌سازی بر اساس الگوی مذکور، شناسایی و بررسی عوامل گفتمان‌ساز است.

در میان عوامل، جایگاه و نقش روحانیت به‌عنوان یکی از مؤثرترین و کلیدی‌ترین عناصر بر شکل‌دهی و ترویج گفتمان‌های اصیل اسلامی و انقلابی، مورد تأکید ویژه قرار گرفته است. روحانیت، به‌سبب برخورداری از مرجعیت دینی و فرهنگی، پیوند ژرفی با بدنه اجتماعی و توان تبیین و تفسیر آموزه‌های دینی در عرصه‌های مختلف، نه تنها در تولید مفاهیم و ارزش‌های گفتمانی، بلکه در فرایند ترویج، نهادینه‌سازی و تثبیت

نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه ...

گفتمان‌های موردنظر نظام سیاسی نیز نقش‌آفرینی می‌کند.

بدین ترتیب در این پژوهش، نقش و مشارکت روحانیت به‌عنوان نهاد مدنی در فرایند حکمرانی برای تحقق گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه مورد بررسی قرار گرفته است؛ نه فقط روحانیونی که به‌طور مستقیم در عرصه مدیریت کشور فعالیت می‌کنند و قرار است بر اساس حاکمیت آنان، مسئله عدالت گفتمان‌سازی شود.

۲-۳. تحلیل یافته‌ها

در اندیشه سیاسی رهبری، روحانیت به‌عنوان وارثان حقیقی انبیا و حافظان اصیل دین، نقشی محوری در هدایت جامعه و تبیین معارف دینی دارند. این گروه افزون‌بر هدایتگری فکری و معنوی جامعه، مسئولیت تربیت نیروهای متخصص در علوم دینی را برعهده دارند و به‌واسطه جایگاه علمی و معنوی خود، در شکل‌دهی افکار عمومی و گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه تأثیرگذار هستند. مسئولیت آنها فراتر از امور علمی و دینی بوده و شامل وظایف اجتماعی و سیاسی هم می‌شود، به‌طوری که باید در مسیر تحقق آرمان‌های انقلاب اسلامی و تقویت نظام اسلامی گام برداشته و با بصیرت‌افزایی، جامعه را هدایت کنند.

۳. روحانیون مؤثر در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران

روحانیونی که از دیدگاه رهبری در گفتمان‌سازی مؤثر هستند، عبارتند از:

۳-۱. اساتید آموزشی و پژوهشی حوزه علمیه

اصطلاح حوزه علمیه در جهان، به‌ویژه در بین شیعیان، به مرکز تحصیل علوم دینی و تربیت عالمان دین اطلاق می‌شود. تاریخچه شیوه تربیت و آموزش این نهاد، به زمان نبی مکرم اسلام ﷺ برمی‌گردد، اما این نحوه از تربیت و آموزش، از زمان ایشان تا زمان حال، فرازونشیب‌های زیادی را تجربه کرده است. در زمان حضور نبی مکرم اسلام ﷺ و اهل بیت ﷺ، مردم معارف ناب اسلامی را از وجود نازنین آنان بهره‌مند می‌شدند، اما پس از غیبت امام

دوازدهم، مردم از این نعمت الهی بی بهره ماندند. حضرت ولی عصر^ع در این باره توصیه کردند: **وَ أَمَّا الْحَوَادِثُ الْوَاقِعَةُ فَارْجِعُوا فِيهَا إِلَى رِوَاةِ حَدِيثِنَا فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ وَ أَنَا حُجَّةُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ؛** در رویدادهایی که اتفاق می افتد به روایان حدیث ما مراجعه کنید، زیرا آنها حجت من بر شما و من حجت خدا بر آنان هستم (ابن بابویه، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۴۸۳).

با توصیه امام، فقها باتکیه بر قرآن و روایات اهل بیت^ع، متولی امور مسلمین شدند که یکی از مهم ترین شعبه های آن، سیراب کردن تشنگان معارف ناب دینی و تربیت علمای دین است که به وسیله تأسیس، تقویت و پشتیبانی علمی، معنوی و مادی حوزه های علمیه انجام شد. حوزه های علمیه در طول تاریخ توانستند اولاً دین را حفظ کرده و ثانیاً روحیه دینی مردم را تقویت کنند.

مسئولیت حوزه علمیه در نظام جمهوری اسلامی ایران بیش از پیش است؛ «چون جمهوری اسلامی، یعنی قدرت سیاسی اهل اسلام، اهل دین ... یعنی خدای متعال، این امتحان و آزمایش را در مقابل ما - که داعیه داران هدایت معنوی هستیم - قرار داده؛ این خیلی عرصه امتحان عظیمی است» (خامنه ای، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۶۸۲). از جمله مهم ترین ارکان حوزه علمیه، وجود اساتید گران قدر این نهاد مقدس است. نقش آفرینی اساتید حوزه های علمیه در گفتمان سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران، می تواند به راه های گوناگون انجام شود:

۱-۱-۳. گفتاری

نقش گفتاری اساتید حوزه علمیه در گفتمان سازی حکمرانی عادلانه را می توان در چند سطح تحلیل کرد:

الف) در فضای داخلی حوزه

فضای حوزه علمیه، محل تربیت علمای ربانی است تا بتوانند در مسیر اعتلای دین در جامعه قدم بردارند. «حفظ حوزه های علمیه و تربیت طلاب فاضل و علمای بزرگ یک وظیفه

نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه ...

اساسی است»^۱. اساتید در حفظ حوزه و تربیت طلاب فاضل، نقش اساسی دارند، به طوری که در عرصه حکمرانی عادلانه - که فقط یکی از چندین عرصه‌هایی است که حوزه‌های علمیه باید ورود پیدا کنند - با آموزش مبانی نظری عدالت و بررسی مفاهیم قرآنی و فقهی، طلاب را با ریشه‌های اسلامی عدالت آشنا کرده و جایگاه آن را در حکمرانی اسلامی روشن می‌سازند. این آموزش‌ها، به طلاب کمک می‌کند تا درک ژرف‌تری از عدالت اسلامی پیدا کنند و برای تبیین این مفاهیم در جامعه آماده شوند. همچنین، برگزاری نشست‌های علمی و کرسی‌های آزاداندیشی، فضایی برای تبادل نظر و پرورش تفکر انتقادی فراهم می‌کند. تحلیل و نقد عملکرد حکومت‌ها از منظر عدالت هم به طلاب کمک می‌کند تا با مصادیق عینی عدالت و بی‌عدالتی آشنا شوند.

ب) در فضای عمومی جامعه

اساتید حوزه علمیه با توجه به جایگاه علمی و معنوی خود، می‌توانند بر افکار عمومی اثر بگذارند.^۲ از راه سخنرانی در مجامع عمومی مانند مساجد و مراکز فرهنگی و همچنین حضور در رسانه‌ها، مفاهیم عدالت اسلامی را به زبانی ساده برای مردم تبیین کنند. مشارکت در همایش‌ها و کنفرانس‌های علمی و گفتگو با نخبگان سایر حوزه‌ها نیز به هم‌افزایی فکری و ارائه راه‌حل‌های عملی برای گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه کمک می‌کند. همچنین اساتید با تحلیل مسائل روز جامعه، مصادیق عینی عدالت و بی‌عدالتی را روشن می‌سازند و دیدگاه‌های اسلامی را برای حل مشکلات معاصر ارائه می‌دهند. این اقدامات به ارتقای آگاهی عمومی، تقویت مطالبات عدالت‌محور و نقش مردم در تحقق و نهادینه‌شدن آن در حکومت و جامعه کمک می‌کند.

۱. بیانات رهبری در دیدار با جمعی از روحانیون استان کرمان در تاریخ ۱۳۸۴/۰۲/۱۱. آدرس:

<https://khl.ink/f/3279>

۲. بیانات رهبری در دیدار با رئیس و اعضای مجلس خبرگان رهبری در تاریخ ۱۳۹۵/۰۳/۰۶. آدرس:

<https://khl.ink/f/33198>

ج) در ارتباط با مسئولین

اساتید حوزه با ارائه مشاوره‌های تخصصی، نقدهای سازنده و راهکارهای عملی، به تقویت عدالت و بهبود عملکرد نظام حکمرانی کمک کرده و بر اساس تعبیر مقام معظم رهبری، در واقع برای تصمیم‌گیران، تصمیم‌سازی می‌کنند.^۱ همچنین تبیین شاخص‌های عدالت و ایفای نقش واسطه‌ای میان مردم و حکومت، از دیگر اقدامات آن‌هاست که می‌تواند به افزایش اعتماد عمومی و مشارکت مردمی در تحقق وضعیت مطلوب عدالت در جمهوری اسلامی، منجر شود.

د) در فضای رسانه و مجازی

با حضور فعال اساتید حوزه علمیه در فضای مجازی، آن را به بستر مناسبی برای انتقال مفاهیم اسلامی و ترویج ارزش‌های عدالت‌محور تبدیل می‌کند؛ چراکه نقش رسانه‌ها و علما در گفتمان‌سازی، نقش بارز و مهمی است^۲ و وقتی این دو باهم جمع بشوند، به تبع بسیار تأثیرگذار خواهد بود. اساتید با شناخت شبهات در فضای مجازی و پاسخگویی به آنها، تولید محتوای گفتاری، مصاحبه با رسانه‌ها و تحلیل مسائل روز جامعه، می‌توانند به افزایش آگاهی عمومی و تقویت مطالبه‌گری عدالت‌محور کمک کنند.

۲-۱-۳. نوشتاری

نگارش، نقش بسزایی در گفتمان‌سازی دارد.^۳ نقش نوشتاری اساتید حوزه علمیه و تولید

۱. بیانات رهبری در دیدار با بسیجیان استان فارس در تاریخ ۱۳۸۷/۰۲/۱۴. آدرس:

<https://khl.ink/f/3432>

۲. بیانات رهبری در سومین نشست اندیشه‌های راهبردی در تاریخ ۱۳۹۰/۱۰/۱۴. آدرس:

<https://khl.ink/f/18453>

۳. بیانات رهبری در دیدار با دست‌اندرکاران اولین کنگره بین‌المللی قرآن و علوم انسانی در تاریخ

۱۳۹۶/۰۳/۰۱. آدرس:

<https://khl.ink/f/38352>

۴. بیانات رهبری در دیدار با شرکت‌کنندگان در مسابقات بین‌المللی قرآن در تاریخ ۱۳۹۶/۰۲/۰۷. آدرس:

<https://khl.ink/f/36331>

نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه ...

علم در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران را می‌توان در محورهای زیر تبیین کرد:

الف) تولید متون علمی - تخصصی

اساتید حوزه علمیه می‌توانند با استفاده از توانمندی‌های علمی و پژوهشی خود، از طریق نوشتار، در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه نقش آفرینی کنند. این نقش آفرینی از راه نگارش کتب تخصصی در حوزه عدالت و حکمرانی، تألیف مقالات علمی - پژوهشی در مجلات معتبر داخلی و بین‌المللی، تدوین جزوات درسی برای طلاب، نگارش رساله‌های علمی و پایان‌نامه‌های تخصصی و همچنین تصحیح و تحشیه متون کهن مرتبط با عدالت صورت می‌گیرد. مقام معظم رهبری بر اهمیت این تولیدات علمی تأکید کرده‌اند: «معارف قرآنی وجود دارد، این معارف باید تبدیل بشود به گفتمان‌های عمومی در بین مردم؛ آن‌قدر تکرار بشود، آن‌قدر کار بشود، آن‌قدر در باره‌اش تحقیق بشود، آن‌قدر بنویسند ...»^۱.

این فرمایش، نشان می‌دهد که تولید محتوای علمی و پژوهشی، پایه‌های گفتمان‌سازی را شکل می‌دهد. اقدامات نوشتاری اساتید حوزه به تبیین مبانی نظری و عملی عدالت اسلامی، معرفی دیدگاه‌های اسلامی در سطح جهانی، آموزش اصول عدالت به نسل آینده علما و بازخوانی مفاهیم کهن متناسب با نیازهای امروز جامعه کمک می‌کند و در نهایت به تقویت گفتمان حکمرانی عادلانه در نظام جمهوری اسلامی ایران، منجر می‌شود.

ب) تولید محتوا برای عموم جامعه

اساتید حوزه علمیه می‌توانند از راه تولید محتوای نوشتاری مناسب برای عموم جامعه، نقش مؤثری در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران داشته باشند. این محتوا، در بردارنده نگارش مقالات عمومی و روزنامه‌ای با زبانی ساده و قابل فهم، تألیف کتب عمومی فهم، تهیه بروشورها و جزوات ترویجی، نگارش یادداشت‌های تحلیلی در رسانه‌ها و

۱. بیانات رهبری در دیدار با شرکت‌کنندگان در مسابقات بین‌المللی قرآن در تاریخ ۱۳۹۶/۰۲/۰۷. آدرس:

<https://khl.ink/f/36331>

تولید محتوا برای شبکه‌های اجتماعی است. مقام معظم رهبری بر اهمیت استفاده از این ظرفیت‌ها تأکید کرده‌اند: «هم دولتی‌ها بگویند، هم کسانی که در مجلات، در روزنامه‌ها و مانند اینها، منبرهای گفتنی و نوشتنی دارند، استفاده کنند از این موقعیت و بیان کنند این مطالب را»^۱. هدف از این اقدامات، تبیین مفاهیم عدالت اسلامی و شاخص‌های حکمرانی عادلانه برای مخاطبان عام، افزایش آگاهی عمومی، ارائه تحلیل مسائل روز از دیدگاه عدالت اسلامی و تقویت فرهنگ عدالت‌خواهی در جامعه است.

ج) نقد و بررسی مکتوب

اساتید حوزه علمیه می‌توانند از راه نقد و بررسی مکتوب، نقش مهمی در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه ایفا کنند. این نقش شامل نقد و بررسی کتب و مقالات مرتبط با حکمرانی، تحلیل سیاست‌های حکومتی از منظر عدالت، نقد عملکرد مدیران و نهادهای حکومتی، بررسی نظریات رقیب در حوزه حکمرانی و پاسخ به شبهات و انتقادات است. اساتید با ارائه نقدهای منصفانه و مستدل، می‌توانند نقاط قوت و ضعف آثار علمی را از دیدگاه عدالت اسلامی تحلیل کرده و راهکارهای اصلاحی ارائه دهند.

د) راهنمایی پژوهش‌های علمی

اساتید حوزه علمیه می‌توانند با راهنمایی و حمایت از پژوهش‌های علمی، نقش مهمی در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه و تولید دانش بومی - اسلامی ایفا کنند. این نقش از راه هدایت پایان‌نامه‌های مرتبط با عدالت و حکمرانی، ارائه مشاوره علمی به پژوهشگران حوزوی و دانشگاهی، داوری مقالات و کتب تخصصی، تعریف موضوعات پژوهشی برای طلاب و حمایت مادی و معنوی از تحقیقات مرتبط، محقق می‌شود. این اقدامات به تربیت پژوهشگران متخصص، بهبود کیفیت تحقیقات، حل مسائل واقعی جامعه و تقویت گفتمان عدالت اسلامی در سطوح علمی و اجرایی کمک می‌کند.

۱. بیانات رهبری در دیدار با رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت در تاریخ ۱۳۹۴/۰۶/۰۴. آدرس:

نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه ...

۳-۱-۳. رفتاری

اساتید حوزه علمیه، نقشی محوری در شکل‌گیری گفتمان حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران دارند. این نهاد که شخصیت‌هایی چون امام خمینی رحمته‌الله علیه، آیت‌الله خامنه‌ای و شهیدبهبشتی رحمته‌الله علیه را پرورش داده است، مسئولیت تربیت نیروهای کارآمد دینی را برعهده دارد. نقش رفتاری اساتید در چهار حوزه نمایان می‌شود: الف) الگوسازی عملی از راه رفتار عادلانه در کلاس؛ ب) تربیت از راه مواجهه منطقی با مسائل و شبهات؛ ج) ارتباط مؤثر همراه با احترام به عقاید مختلف؛ د) منش و سلوک متواضعانه در زندگی شخصی.

این شیوه تربیتی مبتنی بر عمل، تأثیری ژرف‌تر از آموزش‌های نظری دارد. امام خمینی رحمته‌الله علیه نمونه برجسته این‌گونه تربیت است که توانست گفتمان انقلاب اسلامی را در جهان مطرح کند. به تعبیر رهبری «آن روز که جهان میان شرق و غرب مادی تقسیم شده بود ... انقلاب اسلامی ایران، با قدرت و شکوه، پا به میدان نهاد؛ چهارچوب‌ها را شکست؛ ... دین و دنیا را در کنار هم مطرح کرد و آغاز عصر جدیدی را اعلام نمود» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷، ص ۳). مطالعات نشان می‌دهد که الگوی رفتاری اساتید در شکل‌گیری شخصیت طلاب تأثیر بسزایی دارد (مطهری، ۱۳۸۹، ص ۴۵). همچنین، پژوهش‌ها نشان از آن دارد که تربیت مبتنی بر عمل، تأثیر ماندگارتری در شکل‌گیری رفتار اجتماعی افراد دارد (باقری، ۱۳۹۵، ص ۱۲۸).

۳-۲. ائمه جمعه و نمایندگان ولی فقیه

ائمه جمعه و نمایندگان ولی فقیه در استان‌ها و نهادهای کشوری، از مهمترین جایگاه‌های دینی و سیاسی در نظام جمهوری اسلامی به‌شمار می‌آیند. این افراد که از میان روحانیون با توانمندی‌های علمی، دینی، اجتماعی و اخلاقی انتخاب می‌شوند، وظایف مهمی چون ایراد خطبه‌های نماز جمعه، نظارت بر امور فرهنگی و پناهگاه مردم‌بودن را برعهده دارند.

نمایندگان ولی فقیه، مسئولیت تبیین مواضع و احکام فقهی - سیاسی رهبری، نظارت بر امور و اجازه جمع‌آوری وجوهای شرعی را داشته و از اختیارات ویژه‌ای برخوردارند، به طوری که «اگر دستورات خود را بر اساس قلمرو صلاحیت و اختیاراتی که از طرف

ولّی فقیه به او واگذار شده است، صادر کرده باشد، مخالفت با آنها جایز نیست» (خامنه‌ای، ۱۳۹۹، ص ۲۵، س ۶۹).

این شخصیت‌ها، به سبب موقعیت حقوقی و توانمندی‌های فردی، از جایگاه ویژه‌ای نزد مردم برخوردارند و گفتار و رفتارشان تأثیر قابل توجهی در شکل‌دهی افکار عمومی دارد. این موقعیت منحصر به فرد، به آنها امکان می‌دهد تا نقش مهمی در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در نظام جمهوری اسلامی ایفا کنند. این نقش مهم از سه راه امکان‌پذیر است:

۱-۲-۳. گفتاری

ائمه جمعه و نمایندگان ولّی فقیه - با توجه به مسئولیتی که بر عهده دارند - دارای ظرفیت عظیمی از بابت سخنرانی در جمع‌های مختلف مردم هستند.^۱ گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران به روش گفتاری، به وسیله ایشان و با استفاده از ظرفیت‌های ذیل در ایجاد آن گفتمان بسیار مؤثر خواهد بود:

الف) نماز جمعه

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های عبادی - سیاسی دین مبین اسلام، نماز جمعه است که مسلمانان برای ادای این فریضه، هر هفته در اجتماعی منظم گرد هم می‌آیند تا برخی از مسائل دینی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه طرح شده و در صورت امکان، درباره حل مشکلات جامعه، همفکری شود. نماز جمعه، از فرایضی است که خدای متعال در قرآن کریم خطاب به مؤمنین چنین دستور می‌فرماید:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، هرگاه [شما را] برای نماز روز جمعه بخوانند، فی الحال به ذکر خدا بشتابید و کسب و تجارت رها کنید که اگر این را بدانید، برای شما بهتر خواهد بود (جمعه: ۹).

۱. بیانات رهبری در دیدار با رئیس و اعضای مجلس خبرگان رهبری در تاریخ ۱۳۹۵/۰۳/۰۶. آدرس:

<https://khl.ink/f/33198>

نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه ...

اهمیت نماز جمعه به اندازه‌ای است که «اولین اقدام پیامبر اکرم ﷺ پس از هجرت به مدینه، اقامه نماز جمعه بود» (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۱۰، ص ۴۲). این نماز در ایران، با روی کارآمدن صفویه برپا شد (آصفی، ۱۳۸۳، ص ۸۰)، اما برگزاری سازمان‌یافته و منظم آن از ۵ مرداد ۱۳۵۸، پس از پیروزی انقلاب اسلامی آغاز و سپس با رعایت حد مسافت شرعی، در شهرهای مختلف برپا شد.

ائمه جمعه، با نقد منصفانه و دلسوزانه کاستی‌های موجود در اجرای عدالت، نقش مهمی در شناسایی نقاط ضعف دستگاه‌های حکومتی و انتقال آنها به مسئولین ایفا می‌کنند. خطبه‌های نماز، جمعه فرصتی مناسب است تا آنها به‌عنوان نمایندگان فکری مردم، مطالبات و دغدغه‌های عمومی را به مسئولین منتقل کرده و آنها را به اتخاذ تصمیمات عادلانه‌تر ترغیب کنند. این اقدامات، افزون‌بر تقویت ارتباط میان مردم و حکومت، به افزایش آگاهی عمومی و تحقق آرمان‌های عدالت‌محور در نظام جمهوری اسلامی کمک می‌کند. نقد منصفانه، انتقال مطالبات مردمی و ارائه راهکارهای عملی، سه روش اصلی گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه، به‌وسیله ائمه جمعه به‌شمار می‌آید.

البته نماز جمعه در منظومه فکری آیت‌الله‌خامنه‌ای محدود به صرف اقامه نماز در روز جمعه نیست، بلکه از دیدگاه ایشان، نماز جمعه یک قرارگاه است. لفظ قرارگاه، یک اصطلاح جنگی است و استفاده این کلمه برای نماز جمعه، نشان از وضعیت جنگی در حیطه ایمان، معنویت، سیاست و فرهنگ دارد و «ما در حال جنگیم، منتها جنگ نظامی نیست؛ جنگ معنوی است، جنگ اعتقادی و ایمانی است، جنگ سیاسی است»^۱.

نوع این جنگ با جنگ نظامی متفاوت است و دفاع با آن باید از جنس خودش باشد و در مواجهه با تهاجم دشمن، به ارزش‌های معنوی و اخلاقی جامعه، نماز جمعه به‌عنوان یک قرارگاه دفاعی مهم عمل می‌کند که فرماندهی آن برعهده امام جمعه است^۲ که باید با

۱. بیانات رهبری در دیدار با ائمه جمعه سراسر کشور در تاریخ ۱۳۹۴/۱۰/۱۴. آدرس:

<https://khl.ink/f/31847>

۲. همان.

برنامه‌ریزی دقیق و با پشتوانه مردمی - به‌عنوان پدر معنوی جامعه - از منافع عمومی مردم دفاع کرده و به نقش امت در تقویت حکمرانی عادلانه جمهوری اسلامی ایران پردازد.

امام خمینی علیه السلام خطاب به ائمه جمعه می‌فرماید:

آقایان باید ... به این مسئله اهمیت بدهند که ... منصب امامت جمعه، یعنی منصب تماس روحانیت با ملت و روحانیت با مجلس و دولت و این از اموری است که با دست توانای ائمه جمعه انجام می‌گیرد (موسوی خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۸، ص ۱۹۵).

همچنین آیت‌الله خامنه‌ای، خطاب به ائمه جمعه می‌فرماید:

خیال نکنید امامت نماز جمعه، یک پیش‌نمازی است؛ بالاخره پیش‌نمازی را همه‌مان، با جمعیت کم یا زیاد، داشته‌ایم؛ نخیر! اینجا محور است. این، مثل رشته تسبیح است؛ مثل کانونی است که به سطح جامعه، نور و گرما می‌بخشد.^۱

ب) سخنرانی‌های مختلف

ائمه جمعه، نقشی کلیدی در گسترش مفهوم عدالت اسلامی در جامعه دارند. با توجه به فرمایش رهبری، خطاب به طلاب حوزه‌های علمیه مبنی بر «پخش شدن در سرتاسر کشور»^۲، آنها از مزیت پوشش جغرافیایی گسترده برخوردارند که امکان گفتمان‌سازی فراگیر را فراهم می‌کند. همچنین، بهره‌گیری از «سنت منبر»^۳ به‌عنوان رسانه‌ای سنتی و تأثیرگذار، پل ارتباطی مؤثری میان مفاهیم دینی و مسائل روز جامعه ایجاد می‌کند. این ارتباط مستقیم با مردم، حضور در مناسبت‌های ملی - مذهبی، همایش‌های تخصصی و استفاده از ظرفیت رسانه‌ها، به افزایش آگاهی عمومی، تقویت اعتماد به مفهوم عدالت اسلامی و ترغیب مسئولان به اتخاذ تصمیمات عادلانه‌تر، منجر می‌شود.

۱. بیانات رهبری در نهمین گردهمایی سراسری «ائمه جمعه» در تاریخ ۱۳۷۲/۰۶/۲۸. آدرس:

<https://khl.ink/f/4127>

۲. بیانات در دیدار با طلاب حوزه‌های علمیه در تاریخ ۱۳۹۸/۰۲/۱۸. آدرس:

<https://khl.ink/f/42463>

۳. همان.

نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه ...

۲-۲-۲. نوشتاری

انمه جمعه و نمایندگان ولیّ فقیه، از راه نگارش متن‌های گوناگون، نقش مهمی در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران ایفا می‌کنند؛ چرا که نگارش، نقش بسزایی در گفتمان‌سازی دارد.^۱ آنها با صدور بیانیه‌های مناسبتی در رویدادهای ملی و مذهبی، نگارش نامه‌های سرگشاده به مسئولین، تدوین گزارش‌های تحلیلی از وضعیت منطقه، انتشار مواضع رسمی آنها در قالب مقالات و یادداشت‌های تحلیلی و مکاتبه با نهادهای مسئول، می‌توانند به تبیین اصول عدالت اسلامی و تحلیل شرایط موجود پرداخته و دغدغه‌های مردمی و پیشنهادهای عملی برای تقویت حکمرانی عادلانه را به مسئولین اجرایی منتقل کنند.

۲-۲-۳. رفتاری

این شخصیت‌ها که پس از سال‌ها تلاش علمی به جایگاه‌های مهمی دست یافته‌اند، با رفتار خود در دو حوزه ارتباط با مردم و تعامل با مسئولین، الگوهای عملی برای تحقق عدالت در جامعه هستند. در حوزه ارتباط با مردم، حضور مستمر این افراد در میان اقشار مختلف - به‌ویژه در مناطق محروم - اعتماد عمومی را تقویت می‌کند. مقام معظم رهبری، در این زمینه تأکید کرده‌اند: «اخلاق معاشرتی مان، رفتارهای مان با مردم، مثل گذشت، مثل ایشار، مثل صداقت، مثل اُخوت، برادری و از این چیزها»^۲ باید تهذیب شود و ارتقا یابد. دیدارهای مردمی، ملاقات‌های عمومی و میانجی‌گری در اختلافات اجتماعی، همگی مصادیق عملی گفتمان‌سازی عدالت هستند که با رفتار این افراد محقق می‌شود.

در حوزه تعامل با مسئولین، این افراد مهم به‌عنوان واسطه بین مردم و حکومت عمل می‌کنند. انتقال مطالبات مردمی، نظارت بر اجرای عدالت در ادارات و پیگیری تحقق وعده‌های مسئولین، از

۱. بیانات رهبری در دیدار با شرکت‌کنندگان در مسابقات بین‌المللی قرآن در تاریخ ۱۳۹۶/۰۲/۰۷. آدرس:

<https://khl.ink/f/36331>

۲. بیانات رهبری در دیدار با جمعی از شاعران و اهالی فرهنگ و ادب در تاریخ ۱۳۹۷/۰۳/۰۹. آدرس:

<https://khl.ink/f/39752>

اقداماتی است که به صورت عملی، گفتمان عدالت را در ساختار حکمرانی تقویت می‌کند. این رفتارها، مصداق همان جریان‌سازی است که رهبری به آن اشاره کرده‌اند:

بتواند مسائل مهم و مورد ابتلای کشور را گفتمان‌سازی کند و جریان‌سازی کند. فرض بفرمایید راجع به مسئله عدالت.^۱

مقام معظم رهبری، این ویژگی‌ها را بیشتر در احکام انتصاب ائمه جمعه قید می‌کنند^۲ و حتی پس از شهادت آیت‌الله آل‌هاشم^{علیه‌السلام}، از الگوی رفتاری ایشان در ارتباطات گسترده با مردم و جوانان تمجید کردند. ایشان همچنین نمایندگان ولی‌فقیه و ائمه جمعه را عامل مؤثری در هدایت افکار عمومی معرفی می‌کنند^۳ که نشان‌دهنده اهمیت رفتار این افراد در شکل‌گیری گفتمان عدالت در جامعه است.

۳-۳. نمایندگان خبرگان و روحانیون سرشناس

در نظام اسلامی، حاکمیت مطلق از آن خداوند است که از طریق پیامبر^{صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم} و ائمه معصومین^{علیهم‌السلام} تجلی یافته است. در عصر غیبت، رهبری جامعه اسلامی، به صورت غیر مستقیم از جانب خداوند و به وسیله کارشناسان خبره تعیین می‌شود.

طبق قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، پس از رحلت امام خمینی^{علیه‌السلام} - که به عنوان رهبر انقلاب و بنیانگذار جمهوری اسلامی از سوی اکثریت مردم پذیرفته شده بودند - مسئولیت تعیین رهبر به مجلس خبرگان رهبری - که منتخب مردم هستند - واگذار شده است. این مجلس با بررسی و مشورت درباره فقهای واجد شرایط، فردی را که دارای برجستگی در زمینه‌های فقهی، سیاسی و اجتماعی یا مقبولیت عمومی باشد، به عنوان رهبر انتخاب

۱. بیانات رهبری در دیدار با جمعی از شاعران و اهالی فرهنگ و ادب در تاریخ ۱۳۹۷/۰۳/۰۹. آدرس:

<https://khl.ink/f/39752>

۲. بیانات رهبری در انتصاب نماینده ولی‌فقیه در استان آذربایجان شرقی و امام جمعه تبریز در تاریخ

۱۳۹۶/۰۳/۱۰. آدرس:

<https://khl.ink/f/36686>

۳. بیانات رهبری در دیدار با رئیس و اعضای مجلس خبرگان رهبری در تاریخ ۱۳۹۵/۰۳/۰۶. آدرس:

<https://khl.ink/f/33198>

نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه ...

می‌کند. رهبر منتخب خیرگان، مسئولیت ولایت امر و تمامی وظایف مرتبط با آن را برعهده خواهد گرفت (ر.ک: قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصل یکصد و هفتم).
اعضای مجلس خیرگان که پس از تأیید صلاحیت با رأی مردم انتخاب می‌شوند، همراه با علما و روحانیون شاخص در نقاط مختلف کشور، نقش مهمی در شکل‌دهی افکار عمومی و گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه ایفا می‌کنند:

۱-۳-۳. گفتاری

نمایندگان مجلس خیرگان رهبری به‌عنوان افرادی مورد اعتماد مردم و صاحب‌نظر، می‌توانند درخواست‌ها و مطالبات خود را از تمامی ارکان نظام از جمله رهبری، دولت، قوه قضائیه و مجلس مطرح کنند. آنها می‌توانند این خواسته‌ها را به‌وسیله‌تریبون‌های رسمی، رسانه‌ها و برنامه‌های تلویزیونی بیان کنند تا به گفتمانی فراگیر تبدیل شود. همچنین روحانیون سرشناس هم می‌توانند با استفاده از منابر و سخنرانی‌های خود در مراسم‌های پر مخاطب، به تبیین مفاهیم حکمرانی عادلانه بپردازند تا با آگاهی مردم از مزایای اجرای عدالت در جامعه، این موضوع به گفتمانی عمومی تبدیل شود.
رهبری در دیدار با نمایندگان مجلس خیرگان، نقش مؤثر اعضای خیرگان و روحانیون سرشناس را در هدایت افکار عمومی چنین تبیین کرده‌اند:

نبايد گفت آقا، اجرا كه دست ما نيست؛ بلكه، اجرا دست اين مجلس نيست، دست مسئولين است؛ لكن يك چيزي بالاتر از اجرا دست شما است و آن، افكار عمومي است. شما يا امام جمعه‌ايد يا نماينده وليّ فقيه‌ايد يا مدرس عالي رتبه حوزه‌ايد يا روحاني سرشناس و محترميد؛ شما مي‌توانيد روي افكار عمومي اثر بگذاريد.^۱

۲-۳-۳. نوشتاری

باتوجه‌به اینکه دو قشر مذکور جزء نخبگان جامعه هستند، معمولاً اهل قلم بوده و دارای

۱. بیانات رهبری در دیدار با رئیس و اعضای مجلس خیرگان رهبری در تاریخ ۱۳۹۵/۰۳/۰۶. آدرس:

<https://khl.ink/f/33198>

آثار فراوانی می‌باشند. نوشتن مطالب در خصوص حکمرانی عادلانه در جمهوری ایران در مطبوعات، نشریه‌ها، سایت‌های اینترنتی، تولید آثار علمی مانند کتاب، مقاله و... می‌تواند آن را در فضای عمومی جامعه گفتمان‌سازی کند.^۱

۳-۳-۳. رفتاری

رفتار اعضای مجلس خبرگان و روحانیون سرشناس بلاد مختلف، الگوی سایر مردم است. با توجه به ارتباطاتی که آنها با مردم دارند، مردم از سیره عملی آنان درس می‌گیرند و در بسیاری از مسائل اجتماعی و فردی، از رفتار آنان پیروی می‌کنند. حضور آنان در بلاد مختلف، حضوری هدایت‌گرانه بوده و در حل بسیاری از مشکلات و بحران‌های منطقه‌ای، ایفای نقش می‌کنند. اگر رفتار بزرگان با گفتار و نوشتارشان مشترک و متحد نباشد، نشان از عدم یا ضعف اعتقاد قلبی به آنچه می‌گوید دارد و اثر خاصی در جامعه ایجاد نمی‌کند، اما اگر سلوک عملی آنها در مسائل شخصی و اجتماعی و حل مشکلات منطقه به صورت عادلانه باشد و مردم طعم عدالت را حتی در حد حل یک مسئله چشیده باشند، می‌تواند حکمرانی عادلانه را گفتمان‌سازی کند.

مجلس خبرگان رهبری و روحانیون سرشناس بلاد مختلف، متولی امور اجرایی کشور نیستند، اما چون اولاً مسئولیت سنگینی بر عهده آنهاست و ثانیاً اهل فضل و دارای پشتوانه مردمی و جایگاه اجتماعی خاصی هستند، به طوری که نگاه مردم به اعمال، کردار و گفتار آنهاست، توانمندی بیشتری در گفتمان‌سازی یک فکر، ارزش یا فرهنگ در جامعه را دارند.^۲ ایجاد گفتمان حکمرانی عادلانه هم از این مسئله مستثنی نیست و نمایندگان مجلس خبرگان رهبری و روحانیون سرشناس و شاخص هر شهر، می‌توانند به صورت گفتاری، نوشتاری و رفتاری در گفتمان‌سازی آن نقش ایفا کنند تا در نهایت، مردم و جامعه به مراد اصلی خویش - که ایجاد حکمرانی عادلانه است - برسند.

۱. بیانات رهبری در دیدار با شرکت‌کنندگان در مسابقات بین‌المللی قرآن در تاریخ ۱۳۹۶/۰۲/۰۷. آدرس: <https://khl.ink/f/36331>

۲. همان.

نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه ...

۳-۴. طلاب، مبلغین و روحانیون

باتوجه به فرهنگ دینی مردم در ایران اسلامی، روحانیون از موقعیت اجتماعی و مردمی برخوردار هستند و عموم جامعه از بیانات، اعمال و رفتار آنها الگوبرداری می‌کنند. بخش عمده هدایت افکار عمومی جامعه برعهده طلاب، مبلغین و روحانیون است. این مسئولیت را روایاتی مانند «إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ» (مجلسی، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۱۶۴) برعهده آنان گذاشته است. «قرآن کریم، پیغمبران را مسئول تبلیغ می‌داند، ورثه پیغمبران چطور؟ اُس و اساس وظیفه روحانیون و طلاب تبلیغ و رساندن پیام خدا به دل‌ها و گوش‌ها است»^۱. آنها به روش‌های ذیل، می‌توانند حکمرانی عادلانه را در جمهوری اسلامی ایران، گفتمان‌سازی کنند:

۳-۴-۱. گفتاری

روحانیون و طلاب، به‌عنوان مبلغان دین در جامعه به‌واسطه شیوه‌های گفتاری مختلف در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه، نقش‌آفرینی می‌کنند. این نقش‌آفرینی، به‌وسیله منبر و سخنرانی در مساجد و مجالس مذهبی، تدریس در مدارس و دانشگاه‌ها، حضور در رسانه‌های جمعی و فضای مجازی، برگزاری جلسات پرسش و پاسخ و ارائه مشاوره‌های دینی و اجتماعی صورت می‌گیرد.

آنان به‌وسیله منبر و سخنرانی، مفاهیم عدالت اسلامی را به زبان ساده برای مردم تبیین می‌کنند. در محیط‌های آموزشی، با تدریس دروس دینی و اجتماعی، نسل جوان را با اصول حکمرانی عادلانه آشنا می‌کنند. به کمک رسانه‌ها و فضای مجازی هم می‌توانند این مفاهیم را به شکل گسترده‌تری به جامعه منتقل کنند.

جلسات پرسش و پاسخ و مشاوره‌های دینی - اجتماعی، امکان تعامل مستقیم با مردم و پاسخگویی به شبهات را فراهم می‌کند. این فعالیت‌ها، افزون بر تقویت اعتماد عمومی به

۱. بیانات رهبری در دیدار با مبلغین و طلاب حوزه‌های علمیه سراسر کشور در تاریخ ۱۴۰۲/۰۴/۲۱. آدرس: <https://khl.ink/f/53333>

روحانیت، به نهادینه شدن ارزش‌های عدالت اسلامی در جامعه کمک می‌کند و به سبب آن، مسیر تحقق حکمرانی عادلانه هموارتر می‌شود.

۲-۴-۳. نوشتاری

روحانیون و طلاب، به عنوان نخبگان فکری و دینی جامعه، به واسطه نگارش و پژوهش در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه نقش آفرینی می‌کنند. به وسیله تألیف کتب و مقالات تحلیلی و آموزشی، مفاهیم عدالت اسلامی را به صورت ژرف تبیین می‌کنند.

در دنیای معاصر، به کمک تولید محتوا در فضای مجازی، به وسیله مقالات، پست‌ها و کتاب‌های الکترونیکی، این مفاهیم را به زبانی ساده، به جامعه منتقل می‌کنند. با نگارش یادداشت در نشریات محلی و تهیه جزوات آموزشی، گفتمان عدالت اسلامی را در سطح محلی تقویت می‌کنند.

به سبب پاسخگویی مکتوب به استفتائات و تدوین متون درسی، به تقویت باورهای دینی و اجتماعی مردم و آموزش مفاهیم عدالت اسلامی در مراکز آموزشی کمک می‌کنند. همچنین با انتشار تحلیل‌های اجتماعی درباره مسائل روز جامعه و مستندسازی تجربیات موفق، راهکارهای عملی برای تحقق عدالت ارائه می‌دهند. این فعالیت‌های نوشتاری، مطابق با آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ» (نساء: ۱۳۵)، زمینه‌ساز استقرار عدالت در جامعه می‌شود.

۳-۴-۳. رفتاری

قرآن کریم می‌فرماید: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (احزاب: ۲۱) و ایشان، ادامه‌دهندگان راه رسول‌الله ﷺ هستند و لذا لازم است از لحاظ سیره و رفتار، الگوی دیگران باشند. روحانیون، طلاب و مبلغین با شیوه زندگی و رفتار خود، نقشی اساسی در شکل‌گیری گفتمان حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران ایفا می‌کنند. زندگی ساده و به دور از تجملات آن‌ها، پیام عملی عدالت و برابری را به جامعه منتقل می‌کند. حضور مداوم این قشر

نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه ...

در میان مردم و درک مستقیم مشکلات، موجب تقویت اعتماد و همدلی می‌شود. این گروه با حضور در مساجد، شرکت در فعالیت‌های اجتماعی و خیریه و تلاش برای حل اختلافات مردم، نشان می‌دهند که عدالت اسلامی مفهومی عملی و قابل اجراست. این رفتارهای عادلانه در تعاملات روزمره، به تقویت اعتماد عمومی به نظام اسلامی کمک شایانی می‌کند.

جدول: جمع‌بندی مقاله

عنوان پژوهش	نقش روحانیت در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران
گروه‌های حوزوی موردبررسی	۱. اساتید حوزه علمیه گفتاری: تدریس در فضای داخلی حوزه نوشتاری: تألیف کتب و مقالات تخصصی رفتاری: الگوسازی عملی و مشاوره به مسئولان
	۲. ائمه جمعه و نمایندگان ولی فقیه گفتاری: خطبه‌های نماز جمعه و سخنرانی‌های مختلف نوشتاری: صدور بیانیه‌ها و پیام‌های رسمی رفتاری: نظارت میدانی و پیگیری مطالبات مردمی
	۳. نمایندگان خبرگان و روحانیون سرشناس گفتاری: سخنرانی‌های راهبردی و مصاحبه‌های رسانه‌ای نوشتاری: نگارش نامه‌های سرگشاده و تذکرات رفتاری: دیدار با اқشار مختلف و انعکاس مشکلات
	۴. طلاب، مبلغین و روحانیون گفتاری: تبلیغ چهره به چهره و منبرهای محلی نوشتاری: تولید محتوا در فضای مجازی و رسانه‌های محلی رفتاری: حضور در مناطق محروم و فعالیت‌های جهادی
نتیجه کلی پژوهش	روحانیت با استفاده از سه رویکرد گفتاری، نوشتاری و رفتاری می‌توانند در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه نقش مؤثری ایفا کنند. هماهنگی میان گروه‌های مختلف حوزوی و انطباق گفتار، نوشتار و رفتار آنها با یکدیگر، می‌تواند به تقویت گفتمان عدالت در جامعه و تحقق حکمرانی عادلانه منجر شود.

نتیجه

این پژوهش، به دنبال پاسخ به این پرسش اصلی بود که روحانیت چه نقشی در گفتمان‌سازی حکمرانی عادلانه در جمهوری اسلامی ایران دارند؟ بررسی‌ها نشان می‌دهد که روحانیون به‌عنوان وارثان انبیا و مرجع فکری - دینی جامعه، از طریق سه رویکرد گفتاری، نوشتاری و رفتاری می‌توانند در این گفتمان‌سازی نقش آفرینی کنند. در رویکرد گفتاری، روحانیون با استفاده از تریبون‌های رسمی مانند نماز جمعه، منابر، کرسی‌های درس، رسانه‌ها و فضای مجازی به تبیین مفاهیم عدالت اسلامی می‌پردازند. در رویکرد نوشتاری، از طریق تولید محتوای علمی، مقالات، کتب، یادداشت‌ها و بیانیه‌ها، مبانی نظری و عملی حکمرانی عادلانه را تشریح می‌کنند. در رویکرد رفتاری هم با حضور مؤثر در میان مردم، زندگی ساده و دور از تجملات و تلاش برای حل مشکلات جامعه، الگوی عملی عدالت را ارائه می‌دهند. موفقیت در این گفتمان‌سازی نیازمند هماهنگی میان چهار گروه اصلی حوزوی (اساتید، ائمه جمعه و نمایندگان ولی‌فقیه، نمایندگان خبرگان و روحانیون سرشناس و طلاب و مبلغین) است. این گروه‌ها باید افزون‌بر حفظ استقلال خود، با درک صحیح از مقتضیات زمان و انطباق گفتار، نوشتار و رفتارشان با یکدیگر، به تقویت گفتمان عدالت در جامعه بپردازند. چنین رویکردی می‌تواند به افزایش آگاهی عمومی، تقویت مطالبه‌گری مردمی و در نهایت، تحقق حکمرانی عادلانه در نظام جمهوری اسلامی ایران منجر شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- * قرآن کریم
۱. ابن‌بابویه، محمدبن‌علی (۱۳۷۷). کمال‌الدین و تمام‌النعمه. ترجمه کمره‌ای. چاپ سوم. تهران: کتابفروشی اسلامیه.
 ۲. آصفی، رضا (۱۳۸۳). «نماز جمعه در عصر صفویه». کتاب ماه دین. ش ۸۰. خرداد.
 ۳. باقری، خسرو (۱۳۹۵). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. چاپ هشتم. تهران: انتشارات مدرسه.
 ۴. بویر، رابرت (۱۳۹۵). نظریه حکمرانی نوین. تهران: صفار.
 ۵. بهروزی لک، غلامرضا و رضا کفیلی، (۱۴۰۳). «الگوی گفتمان‌سازی در اندیشه سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای». علوم سیاسی. ۲۷ (۲). تیر.
 ۶. پیر، جان و گای پیترز (۱۳۹۷). حکمرانی، سیاست و دولت. چاپ دوم. تهران: سمت.
 ۷. تاجیک، محمدرضا (۱۳۷۹). گفتمان و تحلیل گفتمانی. چاپ اول. تهران: فرهنگ گفتمان.
 ۸. تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۵). «نظریه گفتمان و مطالعات اسلامی». علوم سیاسی. ۹ (۳۵). پاییز.
 ۹. حقیقت، سیدصادق (۱۳۹۴). روش‌شناسی علوم سیاسی. چاپ چهارم. قم: دانشگاه مفید.
 ۱۰. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات مقام معظم رهبری در پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار ایشان به آدرس: <https://farsi.khamenei.ir>
 ۱۱. خندقی، مقصودامین و فاطمه‌سادات جعفرنیا (۱۳۹۳). «چگونگی گفتمان‌سازی نظریه ولایت فقیه در محتوای برنامه‌های درسی نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران». مطالعات انقلاب اسلامی. ش ۳۹. زمستان.
 ۱۲. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا. چاپ دوم. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
 ۱۳. رجبی، رقیه (۱۳۹۶). «جریان گفتمان‌سازی قرآن در جهت مبارزه با نفاق». رساله دکتری رشته علوم قرآن و حدیث. اردبیل: دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه

آزاد اسلامی.

۱۴. سالامون، لستر ام (۱۳۹۶). ابزارهای نوین حکمرانی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۱۵. صادقی نیری، رقیه و فاطمه میری اقدم (۱۳۹۸). «شیوه‌های گفتمان‌سازی قرآن و سنت در ارتباط با تکریم شخصیت زنان». تفسیر پژوهی. ش ۱۱. بهار و تابستان.
۱۶. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۲). بدایة الحکمة. قم: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية بقم. مؤسسة النشر الاسلامی.
۱۷. عالی، محمدباقر و دیگران (۱۴۰۳). «تعریف حکمرانی (فرا ترکیب چپستی حکمرانی)». حکمرانی متعالی. ۵ (۲). تابستان.
۱۸. غلامی، رضا (۱۳۹۹). «تفاوت مبانی و ساختار حکمرانی اسلامی با سایر حکمرانی‌ها». علوم انسانی اسلامی صدرا. ۹ (۳۴). پاییز.
۱۹. فرکلاف، نورمن (۱۳۹۰). تحلیل انتقادی گفتمان. ترجمه فاطمه شایسته پیران و دیگران. چاپ سوم. تهران: دفتر مطالعات و برنامه‌ریزی رسانه‌ها.
۲۰. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصل یکصد و هفتم
۲۱. قرائتی، محسن (۱۳۸۳). تفسیر نور. چاپ یازدهم. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۲۲. کوزر، لوئیس آلفرد و برنارد روزنبرگ (۱۳۹۳). نظریه‌های بنیادی جامعه‌شناختی. چاپ سوم. تهران: نشر نی.
۲۳. کونن، بروس (۱۳۷۶). مبانی جامعه‌شناسی. ترجمه غلامعباس توسلی. چاپ نهم. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتاب‌های علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۲۴. مجلسی، محمدباقر (۱۳۹۴). بحار الأنوار. چاپ ششم. قم: کتابفروشی اسلامیه.
۲۵. مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). تعلیم و تربیت در اسلام. چاپ چهل و دوم. تهران: صدرا.
۲۶. موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۸۵). صحیفه امام. چاپ چهارم. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.